

УДК 81373.7:81374.73

Концептуальна статусна дихотомія «Батько – Дитина»

Чернова А. В.

Дніпродзержинський державний технічний університет,
м. Дніпродзержинськ, Україна

У статті розглянуто концептуальну статусну дихотомію «батько – дитина»; створено та описано дихотомічну когнітивну матрицю: «батько – син» / «син – батько». Наведено особливості концептуалізації *батька* в українській мовній картині світу. Виявлено фіксації вживання вербалізаторів даного концепту. З'ясовано на прикладах, що батьківський статус має детермінований характер. Охарактеризовано концептуалізацію «старий батько – батько – син» у системі «батько – його син – синів син (дід – батько – онук)». Дане дослідження дає новий матеріал для глибшого пізнання мови в аспекті взаємодії її з мисленням.

Ключові слова: статусна дихотомія, концепт, картина світу, вербалізатор.

Кожна мовна картина світу має свої найважливіші (базові) концепти, що входять до набору констант національної культури. Ці концепти виступають тими стовпами, тими підвалинами, на яких тримається світоглядна, екзистенціальна, аксіологічна система, вироблена певним народом протягом його доісторичного та історичного буття. До таких одиниць національного інформаційного коду належить концепт *батько*.

Протягом останнього часу дослідники розглянули різні фрагменти української мовної картини світу. Зокрема, вивчалися: мовне вираження концепту «час» у поезії Т. Г. Шевченка (Ю. Дем'янова); фразеологічна репрезентація концепту *психіка людини* в новелах В. Стефаніка (Т. Євтушина); концепт «степ» в українській мові: словникова, текстова і психолінгвістична парадигма (О. Єфименко); поетична семантика концептів «білий» – «чорний» (на матеріалі української лірики першої третини ХХ сторіччя) (О. Кузьміна); концепти *правда / неправда* в українській літературній мові: семантико-стилістичний аспект (М. Мамич); «чоловік (мужчина)» у концептосфері української фразеології (Л. Ставицька); фразеологізми з компонентом *батько* в контексті етнокультурних концептів (В. Яковлева); семантичне поле та внутрішня форма концепту «темник» (на матеріалі українських он-лайн видань) (Т. Печончик) тощо.

Актуальність теми визначається потребою вивчення української концептуальної статусної дихотомії «батько – дитина», як загальнокультурної універсалії. Здійснення такого дослідження дає новий матеріал для глибшого пізнання мови в аспекті взаємодії її з мисленням.

Метою даного дослідження є характеристика концептуальної статусної дихотомії «батько – дитина»; створення та опис дихотомічної когнітивної матриці: «батько – син» / «син – батько».

Реалізація даного завдання здійснюється через використання ряду прийомів, різноманітних підходів.

На особливостях концептуалізації *батька* в українській мовній картині світу досить відчутно відбилися риси патріархального суспільства. Патріархат (від грец. *πατήρ*

– батько і *ἀρχή* – початок, влада), як відомо – це останній етап у розвитку первісного родового ладу, який заступив матріархат і характеризувався веденням родоводу по батьківській лінії, панівною роллю чоловіка в ключових сферах життя (родина, господарство, суспільство) [16, с. 632]. Показовою щодо цього виступає етимологія слова *патріарх*, що було запозичене через посередництво старослов'янської з грецької мови, де воно (*патріархης*) означало “батько роду, родоначальник” (< *патір* “батько, предок” + *ἀρχω* – “починаю; йду попереду; керую, владарюю”) [10, Т. IV, с. 316–317]. Відгомін патріархальних традицій щодо постаті батька простежується у різних вијах: *Допізна цієї ночі не спали вітробалчани. В кожній хаті чекали батька, коли він повернеться зі сходки. А тоді ставили на стіл холодну вечерю...* [6, с. 403], *чий батько старший* – “чия перевага в суперечці” [23, с. 19], *по старшині батька в лоб* – “Гумористично: старшому насамперед належить ся привіт, почесна” [5, с. 24], *Хто ни пипъ, той батько* “Хто (!) начальникъ, тому повинуйся” [2, с. 51–52].

Щодо статусу матері, статус *батька* також з’являється у чоловіка тоді, коли у нього народжується дитина. У цьому втілюється відносність батьківського статусу: він має детермінований характер: *Виліз батько із хатини – Дочку виглядати...* [8, с. 97], *Потім отець переводить погляд на найменшого сина* [12, с. 8], *Я не царівна, не королівна: Батькова дочка, як ягодочка* [4, с. 183].

Взаємовідносність батьківсько-синівського статусу формує своєрідну дихотомічну когнітивну матрицю: “батько – син” / “син – батько”: *Обняв старий Шамрило свого Володимира, обняв Володимир батька, один за всіх братів, міцно-міцно* [9, с. 450]. І навпаки: наявність чийось дітей позиціонує цю людину як їх батька: *Вернувшись додому, Мусій розповів про все своїм синам* [6, с. 658], *Царю білий! Твої діти* – ясні соколята... [21, с. 86].

Батько має більший зв’язок із сином, бо належать до однієї статі, і позиціонуються соціумом як тотожні за своїми соціальними функціями індивіди: *Син – утіха батькові, а дочка – матері* [1, с. 161], *Може, син знає, що його батько надумав?* [24, с. 601]. З цього факту випливає те, що значно більша частина виявлених фіксацій вживання вербалізаторів концепту *батько* стосуються саме сина: *Бувъ батько та сынъ Грыцько* [7, с. 227], *“Чуєш, батьку? Чую синку!..”* “Пропадали же люди ні за гріш [11, с. 163], *Турки, татари Підгірі взяли. Приходить д’нему його батечко* [14, с. 29], *Отець лежить на смертній постелі. Син приходить до нього...* [17, с. 41].

Законність появи дитини на світ і виховання її у канонах відповідного соціуму належать до константних величин екзистенціальної організації його існування. Вербалізатори концепту *батько* беруть участь у формуванні (щоправда через посередність синтаксичних дериватів – відносних прикметників) аксіологічних номінацій, в яких утілено традиційне уявлення членів соціуму про дотримання родиною його вимог до організації життя нового покоління: *батьків (заст. отецький) син* – “1. Спадкоємець заможних батьків. ... 2. Син від законного шлюбу” [23, с. 805], *батьків син* (хвалять) [22, с. 412], *отецький син (дитина)* – *заст.* “назва, що вживається щодо сина або дочки порядних батьків” [3, с. 689]. Для незаконних дітей існують інші назви: *безбатченко* (“розм. Нешлюбна дитина”) [19, с. 60]: *А ти гріх мій спокутуєш в людях сиротою, безбатченком* [15, с. 37], *байстрюк* (“зневажл., лайл. Позашлюбний син”) [25, с. 42]: *Прихожане, знайте: всі діти в селі, котрі рижі, то попові байстрюки* [13, с. 175], *Не байстрюкові гріх, а батькові* [22, с. 392], *байстря (байстрюченя)* (“внебрачне дитя. Салдатка йде, байстря несе. ... 3 байстрям шкандибає”) [15, с. 22].

У системі “батько – його син – синів син (дід – батько – онук)” можлива концептуалізація “старий батько – батько – син”: *Батько, мабуть, гаразд не розслухав або не розібрав, що сказав синок, бо нічого на це не сказав. ... От притяг син старого батька до провалля та й укинув його туди вкупі з лубком. – Тату, навіщо ж ви й лубка з дідусем у провалля вкинули? – пита хлоп’я в батька* [17, с. 36].

Одержання статусу *батька* для чоловіка має велике значення. Після набуття цього статусу у нього відбувається перебудова життєвих засад і цінностей: спочатку він прагне набути цей статус (пор. відому сентенцію про еталонність справжнього чоловіка, який за життя мусить посадити дерево, збудувати будинок і виростити сина), а потім – відповідати йому усіма своїми діями і думками. У батька з'являються нові обов'язки і зобов'язання і – як наслідок – нові життєві плани. *Є ще й Василько – синашко. Про нього як батько повинен я подбати чи на чужого дядю покластись* [6, с. 531].

Батько – єднальна ланка між минулим поколінням і наступним, що забезпечує цілісність (тяглість) роду у часі й просторі: *Згадаю те лихо, степи ті безкраї, І батька, і діда старого згадаю... Дідусь ще гуляє, а батько вже вмер* [18, с. 55], *У тридцять третьому році сімейство наше опухло з голоду, а дід, батько мого батька, Василь Феодулович Тютюнник, помер ...* [20, с. 237].

Множинна форма імені концепту *батько* виступає своєрідною збірною назвою, що позначає попереднє (попередні) покоління: *... і тоді, слово за слово, серця сповнялися лютотою гніву, і великі наші батьки починали лаятись...* [9, с. 185], *О юні сини фатерлянда! Якщо минулі імперіалістичні війни нічому не навчили ваших батьків, прозріть хоч ви при світлі своїх палаючих будинків* [9, с. 468].

Висновки. Концепт *батько* функціонує як константна світоглядна (екзистенціальна, аксіологічна) величина національного інформаційного коду. Аналіз використання цього концепту в українській дискурсивній практиці дає підстави для позиціонування його як однієї з найважливіших поняттєво-сміслових одиниць національної концептосфери, що визначає подальшу перспективу наукового дослідження в цій галузі.

Список літератури

1. Багмет А. Збірка українських приказок та прислів'їв / А. Багмет, М. Дашченко, К. Андрущенко. – [2-ге вид., стереотип., з репринтного відтворення вид. 1929 р.]. – К. : Техніка, 2004. – 224 с.
2. Білецький-Носенко П. Словник української мови / П. Білецький-Носенко. – К. : Наукова думка, 1966. – 424 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2003. – 1440 с.
4. Воропай Олекса. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис / Олекса Воропай. – К. : АВІТТ “Оберіг”, 1993. – 590 с.
5. Галицько-руські народні приповідки / [зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко]. – У Львові : Накладом Товариства. У Друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1901. – Том X, випуск I. (А – Відати). – 204 с.
6. Головка Андрій. Артем Гармаш : [роман] / Андрій Головка. – К. : Наук. думка, 1986. – 699 с.
7. Гринченко Б. Д. Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. / Б. Д. Гринченко. – Чернигов, 1895. – Вып. I. – 308 с.
8. Гулак-Артемовський П. Поетичні твори / П. Гулак-Артемовський. Гребінка Є. Поетичні твори, повісті та оповідання / Є. Гребінка. – К. : Наук. думка, 1984. – 606 с.
9. Довженко О. Вибрані твори / О. Довженко ; [передм. А. Гуляка]. – К. : Сакцент Плюс, 2004. – 512 с.
10. Етимологічний словник української мови : В 7-ми т. / [АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні / редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1983 – 1989.
11. Костенко Л. В. Вибране / Л. В. Костенко. – К. : Дніпро, 1989. – 559 с.
12. Малик В. К. Князь Кий : [роман] / В. К. Малик. – К. : Веселка, 1982. – 270 с.
13. Мудрий оповідач : Українські народні казки, байки, притчі та анекдоти. – К. : Фірма “Довіра”, 1992. – 208 с.
14. Світські колядки : Записані на Гуцульщині / [записав М. Іванюк]. – Вінниця, 1994. – 48 с.
15. Словарь української мови : в 4 т. / [збрала ред. журн. “Киевская старина” ; упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко]. – К. : Наукова думка, 1996-1997. Т. 1 (А – Ж). – 1996. 496 с.
16. Словник іншомовних слів / [за ред. академіка АН УРСР О. С. Мельничука]. – К. : Гол. ред. Укр. рад. енциклоп., 1985. – 970 с.
17. Соціально-побутова казка / [упоряд., приміт. О. Бріциної]. – К. : Дніпро, 1987. – 282 с.

18. Тарас Шевченко. Усі твори в одному томі / Шевченко Тарас. – К. : Ірпінь : ВТФ “Пенумра”, 2006. – 824.
19. Тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. Л. П. Коврига, Т. В. Ковальова, В. Д. Пономаренко. / За ред. доктора філологічних наук, проф. В. С. Калашника]. – Харків : Белкар-книга, 2005. – 800 с.
20. Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. – Книга 3. – К. : Рось, 1994. – 688 с.
21. Українські поети-романтики : Поет. твори / [упоряд. і приміт. М. Л. Гончарука / вступ. ст. М. Т. Яценка; Ред. тому М. Т. Яценко]. – К. : Наук. думка, 1987. – 592 с.
22. Українські приказки, прислів'я і таке інше / [уклад М. Номис ; упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка]. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.
23. Фразеологічний словник української мови : у 2 кн. – К. : Наук. думка, 1993. – 980 с.
24. Хвильовий М. Твори : [у 2 т.]. – К. : Дніпро, 1990. Т. 1: Поезія. Оповідання. Новели. Повісті / [упоряд. М. Г. Жулинського, П. І. Майданченка / передм. М. Г. Жулинського]. – 650 с.
25. Яковлева А. М. Сучасний тлумачний словник української мови / А. М. Яковлева, Т. М. Афонская. – Харків : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2009. – 672 с.

Чернова А. В. Концептуальна статусна дихотомія «отец – ребенок» // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации» Том 26 (65). № 1 – С.169-172

*В статье рассмотрена концептуальная статусная дихотомия «отец – ребенок»; создана и описана дихотомическая когнитивная матрица: «отец – сын» / «сын – отец». Показаны особенности концептуализации **отца** в украинской языковой картине мира. Определены фиксации употребления вербализаторов данного концепта. Выяснено на примерах, что отцовский статус имеет детерминированный характер. Охарактеризована концептуализация “старый отец – отец – сын” в системе “отец – его сын – сына сын (дед – отец – внук)”. Данное исследование дает новый материал для более глубокого изучения языка в аспекте взаимодействия его с мышлением.*

Ключевые слова: статусная дихотомия, концепт, картина мира, вербализатор.

Chernova A.V. Conceptual status dichotomy «father – child» // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Philology. Social communications. – 2013. – Vol. 26 (65). No 1 – P.169-172

The article deals with the conceptual status dichotomy «father – child»; the dichotomous cognitive matrix «father – son» / «son – father» has been created and described. In this work the notion concept is understood as the point of intersection of the worldview of culture and the worldview of individual meanings.

*The features of conceptualizing **father** in the Ukrainian outlook of the world has been showed. The fixations of using of this concepts verbalizers has been determined. It has been found out by examples, that the fathers status has determinacy character. The conceptualization “old father – father – son” in system “father – his son – sons son (grandfather – father – grandson)” has been characterized. Nominative paradigms of the relevant concept are formed, word-formative nests and synonymous rows of the names of the concept are organized. The specific of using of the concept “father” in the structure of units of figurative nature are studied.*

The place of the concept “father” in conceptual space of the Ukrainian mentality is determined. Linguistic units that represent the concept “father” are revealed, are characterized their semantics and determined etimological structure of the names of the concepts. Structural organization of the nominative-semantic field of the concept “father” has been found.

This research gives new material for a better understanding of the language in aspect of its interaction with the mentality.

Key words: status dichotomy, concept, outlook of the world, verbalizer.

Поступила до редакції 09.04. 2013 р.